

ІНТЕНДАНТСЬКА СЛУЖБА В ХАРКІВСЬКОМУ ВІЙСЬКОВОМУ ОКРУГУ В 1864–1888 РОКАХ

У статті досліджуються основні етапи створення та розвитку інтендантської служби російської армії на території Харківського військового округу в 1864–1888 роках. Основна увага приділяється вивченню системи інтендантського постачання військових частин Харківського військового округу, яка включала в себе продовольче, речове, військово-лікарське, грошове та квартирне постачання.

Ключові слова: інтендантство, інтендантська служба, Харківський військовий округ, військова реформа, продовольче постачання, амуніція.

В статье исследуются основные этапы создания и развития интендантской службы российской армии на территории Харьковского военного округа в 1864–1888 годах. Основное внимание уделяется изучению системы интендантского снабжения военных частей Харьковского военного округа, которая включала в себя продовольственное, вещевое, военно-врачебное, денежное та квартирное снабжение.

Ключевые слова: интендантство, интендантская служба, Харьковский военный округ, военная реформа, продовольственное снабжение, амуниция.

The article investigates the main stages of creation and development of Russian army commissariat service in the territory of Kharkov military district in 1864–1888. The main attention is paid to studying of commissariat supply system of military units in Kharkov military district which included food, material, military-medical, monetary and room supply. The conclusion is made that all aspects of commissariat service activity in Kharkov military district were gradually improved, and also contacts with other managements and departments of the Russian army became more dynamic. Positive changes in system of commissariat supply were observed, and also their structure, in particular, of regimentals, ammunitions, food supplies was gradually changed. The practice of optimum samples development of regimentals began, process of their production including system of the enterprises and structures was improved. The fight against offenses in commissariat department was carried out. In general, reform of commissariat service which was held in times of existence of Kharkov military district, played an important role in reorganization of Russian armed forces, systems of their preparation, completing and rearmament which considerably promoted strengthening of defense capability of Russian Empire during the second half of XIX - the beginning the XX century

Keywords: commissariat, commissariat service, Kharkov military district, military reform, food supply, ammunition.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження визначається тим, що історія збройних сил Російської імперії другої половини XIX та початку XX ст., зокрема реорганізація військового управління та створення військово-окружної системи, зміни в переозброєнні й системі бойової підготовки військ, реформування комплектування військ, потребує додаткового наукового вивчення на сучасному методологічному рівні. Особливий інтерес становить вивчення історичного досвіду організації та діяльності в російській армії інтендантської служби, що забезпечила створення міцних основ обороноздатності Російської держави у другій половині XIX – на початку XX ст.

Аналіз актуальних досліджень. Останнім часом в українській історіографії дослідження історії створення та діяльності інтендантської служби в російській імперській армії на прикладі військових частин Харківського військового округу, який існував у 1864–1888 роках, стає щодалі більш актуальним питанням і становить науковий і практичний інтерес. Хоча істотний внесок у наукову розробку історії військових реформ і вивчення основних етапів розвитку Харківського військового округу в 1864–1888 роках зробили такі дослідники як М. П. Єрошкин [5], П. А. Зайончковський [7] та інші, проте в їхніх роботах розглянуті лише окремі аспекти створення й діяльності інтендантської служби у військових частинах Харківського військового округу. Ця обставина стала головною причиною вибору автором теми для свого дослідження, а також визначила його мету й основні завдання.

Мета статті полягає в реконструкції основних напрямів, етапів розвитку й результатів діяльності інтендантської служби на території Харківського військового округу протягом 1864–1888 років.

Виклад основного матеріалу. Від середини XIX ст. в Російській імперії набирала оберти індустріалізація, швидкими темпами будувалися промислові підприємства, залізниці, розорювалися нові землі, освоювалися нові території, що впливало й на стан російської армії та воєнної промисловості в цей час. Але результати Кримської війни не залишили в суспільстві й

урядових колах сумнівів у необхідності негайного проведення в Російській імперії масштабних військових реформ. У середині XIX ст. стало очевидним, що громіздкий апарат управління армією був дорогим і малоєфективним, а надмірна тривалість служби призводила до того, що армія мала незначні мобілізаційні резерви. Російська армія потребувала переозброєння й покращення підготовки офіцерів та унтер-офіцерів, а також удосконалення порядку призначення на командні посади. Окрему увагу потрібно було приділити реформуванню інтендантської служби в армії [2, с. 14–16].

У цих історичних умовах у листопаді 1861 р. імператор Олександр II призначив військовим міністром генерала Д. О. Мілютіна й доручив йому проведення військової реформи. Перед новим військовим міністром стояли два начебто взаємовиключні завдання: скоротити військові витрати й одночасно підсилити бойову міць російської армії. Уже через два місяці після свого призначення, 15 січня 1862 року, Д. О. Мілютін подав імператору детально розроблений план військової реформи, який передбачав перетворення військової адміністрації, скорочення терміну служби, реорганізацію системи військової освіти тощо. Найважливішою проблемою реформи було переозброєння армії та реформування інтендантської служби [11, с. 121–122].

Особливо велика увага під час проведення військової реформи приділялася реорганізації військового управління й створення місцевих органів управління військами – військових округів. Саме створення військово-окружної системи стало найважливішим завданням, що постало перед Військовим міністерством Російської імперії, без виконання якого були неможливі подальші перетворення в армії. Вже у травні 1862 р. Д. О. Мілютін подав Олександрові II свої пропозиції та проект указу щодо створення в Російській імперії військово-окружної системи. В основі цього документу були такі положення: ліквідувати поділ російського війська в мирний час на армії та корпуси, а вищою тактичною одиницею вважати дивізію; розділити територію всієї Російської імперії на кілька військових округів; на чолі кожного округу поставити начальника, на якого покладалася б нагляд за діючими військами й командування місцевими військами, а також доручалося керівництво всіма місцевими військовими закладами [4, с. 311–312].

Військовий міністр Д. О. Мілютін запропонував створити територіальну, окружну систему, за якої інтендантське постачання й матеріально-технічне забезпечення військ покладалися на штаб округу, а оперативне командування зосереджувалося в руках дивізіонних командирів. Нова система повинна була помітно спростити управління військами й усунути істотний недолік – граничну централізацію управління військами в міністерстві. Відповідно до імператорського указу передбачалося створення на території Російської імперії 15 військових округів: Фінляндського, С.-Петербурзького, Балтійського (Рига), Північно-Західного (Вільно), Царства Польського, Південно-Західного (Київ), Південного (Одеса), Московського, Харківського, Верхньоволзького (Казань), Нижньоволзького (Саратов), Кавказького (Тифліс), Оренбурзького, Західносибірського (Омськ), Східносибірського (Іркутськ). Уже влітку 1862 р. замість Першої армії були засновані Варшавський, Київський і Віленський військові округи, а наприкінці 1862 р. – Одеський. У прикордонних округах на командувача округу покладали обов'язки генерал-губернатора, і в його особі зосереджувалася вся військова й цивільна влада [8, оп. 21, спр. 78, арк. 22–25].

Харківський військовий округ був створений за наказом міністра Д. О. Мілютіна 6 серпня 1864 року. Територія округу включала Харківську, Полтавську, Чернігівську, Курську, Орловську й Воронежську губернії. Харківський військовий округ управлявся «головним начальником», якого прийнято було називати командувачем або головнокомандувачем військ округу. На підставі «Положення про військові округи», яке було затверджене в серпні 1864 р., головнокомандувачу військ округу підкорялись усі розташовані в округу військові підрозділи, військові установи й військові чини. Отже, головнокомандувач ставав одноосібним начальником, а не інспектором, як це планувалося раніше. Посаду головнокомандувача Харківського військового округу обіймали такі відомі в Російській імперії військові діячі, як генерал від артилерії Сигізмунд Венедиктович Мерхилевич (1864 рік); генерал-ад'ютант, генерал від кавалерії Василь Федорович Лауніц (1864 рік); генерал-ад'ютант, генерал-лейтенант Олександр Іванович Бреверн де Лагарди (1865-1869 роки); генерал-лейтенант (з 1870 року – генерал від інфантерії) Олександр Петрович Карцов (1869-1875 роки); генерал-ад'ютант, генерал-лейтенант граф Фелікс Миколайович Сумароков-Ельстон

(1875–1877 роки); генерал-ад'ютант, генерал-лейтенант Олександр Федорович Мінквіц (1877–1878 роки); генерал-ад'ютант, генерал від кавалерії князь Олександр Михайлович Дондуков-Корсаков (1880–1881 роки); генерал від інфантерії князь Дмитро Іванович Святополк-Мирський (1881–1882 роки); генерал-ад'ютант, генерал від інфантерії Федір Федорович Радецький (1882–1886 роки) та інші [9, оп. 55, спр. 201, арк. 50–53]. У 80-х роках XIX ст. деякі головнокомандувачі військ Харківського округу одночасно обіймали посаду тимчасового Харківського генерал-губернатора. Зокрема, цю посаду займали князь О. М. Дондуков-Корсаков і князь Д. І. Святополк-Мирський, в руках яких була зосереджена вся військова й цивільна влада на території Харківського військового округу [8, оп. 21, спр. 78, арк. 64].

Унаслідок організації військових округів, у тому числі й Харківського військового округу, в Російській імперії утворилася відносно струнка система місцевого військового управління, зникла надмірна централізація військової влади у військовому міністерстві, функції якого відтепер полягали в здійсненні загального керівництва й нагляду за діяльністю головних управлінь військових округів. Переозброєння військових частин Харківського округу зводилося до забезпечення їх новими видами озброєння, однак здійснювалося воно досить повільно й до 1888 р. не було повністю завершено. Перетворення в галузі бойової підготовки були спрямовані на навчання військ того, що необхідне на війні, – упровадження нової військової тактики й розвитку особистої ініціативи солдата. Реформи військово-навчальних закладів, проведені на території Харківського військового округу істотно змінили всю систему підготовки офіцерських та унтер-офіцерських кадрів, було вирішене питання про укомплектування військ округу офіцерами та унтер-офіцерами в мирний і воєнний час. У результаті введення всестанової військової повинності на території округу (Харківська, Полтавська, Чернігівська, Курська, Орловська й Воронезька губернії) в основному був створений мобілізаційний резерв. На випадок війни Харківський військовий округ, як і інші військові округи, тепер забезпечував швидке розгортання армії. Харківський військовий округ проіснував до 1 листопада 1888 року, коли був розформований. Воронезька й Орловська губернії ввійшли до складу Московського військового округу, а Харківська, Полтавська, Чернігівська та Курська губернії – до складу Київського військового округу [9, оп. 6, спр. 34, арк. 8].

Протягом 1864–1888 років до структури головного управління Харківського військового округу входили: головнокомандувач округу та його заступник, штаб округу, окружне інтендантство, артилерійське управління, інженерне управління, лікарсько-госпітальне управління. Одним із найважливіших питань, яке вирішувало окружне інтендантство Харківського військового округу протягом 1864–1888 років, було створення системи ешелонування запасів матеріальних засобів, частин і установ, призначених для забезпечення військ; медична служба отримала нову структуру на чолі з директором військових госпіталів; стала застосовуватися нова схема спорядження військовослужбовців; у мирний час вводилася посада інтенданта корпусу, а на воєнний час – посада інтенданта дивізії, з підпорядкуванням йому стройових командирів; корпусам і дивізіям стали надаватися транспортні засоби; по мірі будівництва залізниць для евакуації поранених і хворих формувалися військово-санітарні поїзди. У Харківському військовому округу вживалися заходи щодо поліпшення постачання продовольства, зокрема, бралися на постачання польові кухні; харчування солдатів відтепер зосереджувалося на батальйонному рівні, а ротні артілі поступово відходили в минуле; для забезпечення особового складу стали використовувати харчові консерви, а для тварин – фуражні консерви [9, оп. 6, спр. 34, арк. 53].

У цілому в зазначений період система інтендантського постачання, що діяла на території Харківського військового округу, включала в себе продовольче, речове, військово-лікарське, грошове та квартирне постачання. Звертаючись до питання інтендантського постачання військових частин Харківського військового округу, ми змушені констатувати, що інтендантська служба не завжди виявляла підготовленість у питанні забезпечення діючої армії, незважаючи навіть на те, що жодна з проблем інтендантського забезпечення військ не була несподіванкою для відомства. Певною мірою це виявлялось у забезпеченні військ Харківського військового округу конкретними видами інтендантського постачання. Так, приміром, під час війни 1877–1878 років

головним його завданням стало постачання продовольства, яке було організовано недосконалим чином. Так, польове інтендантство, не маючи достатніх коштів і точних відомостей про райони діяльності військ, передало справу постачання їх продовольством цілком до рук комерційних компаній. Торговельні товариства, дбаючи винятково про комерційні інтереси, у більшості випадків погано виконували свої обов'язки, що завдало державі величезних збитків. Таким чином, інтендантство, відмовившись від свого прямого завдання, часто довіряло важливу турботу про продовольство армії випадковим товариствам, які мали на меті тільки свою користь [10, оп. 1, спр. 163, арк. 25].

Другою за важливістю турботою інтендантів Харківського військового округу було постачання армії одягу, взуття та іншої амуніції. Проте постачання армії предметів амуніції часто здійснювалося без системи: одні військові частини одержували їх у готовому вигляді, а іншим дозволено було виділяти матеріали та гроші на пошиття необхідних речей, особливо в мирний час. Так, за свідченням інтендантства Харківського військового округу, виготовлені кустарями лимарські вироби, вичинені шкіри, овчини й інші подібні вироби мали застосування не тільки в місцевих селянських господарствах, але також стабільно закуповувалися Харківським окружним інтендантством для потреб армії. Наприклад, тільки в 1883 році цим відомством було закуплено у місцевих кустарів 2 693 446 халяв для чобіт, 133 926 підметок, 133 926 підшов, 30 868 шкіряних ременів і портупей, 1785 шкіряних сумок для набоїв, 1792 пари рукавичок, 450 пар теплих чобіт, 1105 пар валянків, 930 кожухів тощо [10, оп. 1, спр. 161, арк. 13, 14].

У діяльності інтендантської служби на території Харківського військового округу поступово вдосконалювались усі сторони її діяльності, а також ставали більш динамічними контакти з іншими управліннями й відомствами російської армії. Спостерігалися позитивні зміни в системі інтендантського постачання, викликані війнами другої половини XIX ст., а також поступово змінювалася структура інтендантських поставок основних видів спорядження, зокрема, обмундирування, амуніції, продовольчих припасів. Почалася практика розробки оптимальних зразків обмундирування, амуніції, продовольчих припасів тощо. Удосконалювався процес їхнього виробництва, включаючи систему підприємств і складів з виявленням механізмів безпосереднього контакту з інтендантством, систему заготовляння та зберігання всіх видів постачання, механізми поставки безпосередньо в армійські частини. Проводилися слідчі справи з правопорушень в інтендантському відомстві [1, с. 551–552].

Із січня 1874 року в Російській імперії стала вводиться загальна військова повинність, замість рекрутського набору, й скорочувалися терміни служби. У результаті введення всестанової військової повинності в Харківській, Полтавській, Чернігівській, Курській, Орловській та Воронезькій губерніях в основному був створений мобілізаційний резерв. У цих губерніях військова повинність поширювалася на всіх молодих чоловіків, що досягли 21 року. Загальний термін служби за призовом устанавлювався в сухопутних військах у 15 років, з яких 6 років припадало на дійсну службу і 9 років – на перебування в запасі, а після закінчення служби чоловіки знаходилися в ополченні до 38-річного віку. За новим законом, російський уряд щороку визначав необхідне число новобранців. Зокрема, в Харківському військовому округу звичайно на службу призивалося не більше 20–25 % новобранців від загальної кількості чоловіків, що досягли призовного віку, решта одразу зараховувалися в ополчення [10, оп. 14, спр. 32, арк. 9–12].

У Харківському військовому округу питання про призов визначалося наявністю пільг, а за їх відсутності проводилося жеребкування. Так призову не підлягали: єдиний син у батьків, єдиний годувальник у родині, а також якщо старший брат призовника відбував або вже відбув військову службу. Для новобранців, які мали початкову освіту, термін дійсної служби скорочувався до чотирьох років, для тих, хто закінчив міську школу, – до трьох років, гімназію – до півтора року, а для тих, хто мав вищу освіту, – до півроку. Відстрочка на один рік надавалася безсімейним чоловікам, які мали господарство й обробляли земельний наділ, займалися промисловим або торговельним підприємством. Повністю звільнялися від призову священнослужителі всіх християнських віросповідань. Також звільнялися від призову, але із зарахуванням у запас, медичні й ветеринарні лікарі, фармацевти, члени академії мистецтв, артисти імператорських театрів і викладачі [3, с. 21–26].

Протягом 1864–1888 років у Харківському військового округу була суттєво вдосконалена система бойової підготовки військ. Потрібно було навчити солдат грамотно виконувати службові обов'язки, їх стали готувати до бойових дій на місцевості, а не тільки до парадів на плацу. Були сформовані навчальні батальйони, де проходила підготовка інструкторів із «мистецтва стрільби», увійшло в практику прикомандирування до артилерійських частин піхотних офіцерів і солдат, де їх навчали стрільби з гармат. Керівництво округу звернуло увагу також і на фізичну підготовку солдатів, створювалися навчальні фехтувально-гімнастичні курси для підготовки інструкторів з гімнастики та фехтування. Були вжиті заходи для поширення у військах грамотності, на осмислене засвоєння солдатами загальних і військових знань. Ще в 1863 р. було видано спеціальний наказ військового міністра про обов'язкове навчання рекрутів, у якому вказувалося на необхідність орієнтувати їх навчання виключно на практичну мету – навчання того, що необхідне на війні. Значного розвитку набула така нова на той час галузь військової освіти, як навчання саперної справи. Із цією метою до саперних бригад стали відряджати на місячний строк команди солдат, які потім ставали інструкторами саперної справи [6, с. 74–75].

У Харківському військового округу успіх навчання солдат та ефективність їхньої бойової підготовки залежали передусім від якості підготовки офіцерів та унтер-офіцерів. На жаль, у якісному відношенні склад офіцерського та унтер-офіцерського корпусу в середині 1860-х років був надзвичайно низьким. Більшість офіцерів (близько 70%) не мали ніякої військової освіти. Саме тому з 1867 р. в округу стали створювати навчальні команди при штабах полків і окремих батальйонів для підготовки піхотних і кавалерійських унтер-офіцерів зі строком навчання два роки. Щорічно в такі команди виділялися по 4-5 кращих солдатів від кожної роти та ескадрону. У 1874 р. було ухвалене рішення про створення навчальних команд також і в артилерійських та інженерних підрозділах. Так, в артилерії створювалися навчальні команди при артилерійських бригадах, батареях, парках і фортецях зі строком підготовки від одного до двох років. Для скорочення некомплекту молодших командирів у військах Харківського військового округу, починаючи з 1871 р., унтер-офіцерів стали приймати на надстрокову службу. У 1874 р. їм були значно збільшені грошові виплати: фельдфебелі й старші вахмістри стали отримувати по 84 крб., а унтер-офіцери – по 60 крб. [1, с. 318–320]. Починаючи з 1872 р., головним управлінням Харківського військового округу було вжито низку заходів із поліпшення матеріального становища офіцерів: значно збільшена платня, яку стали видавати щомісяця, а не три рази на рік, як раніше, встановлювалися квартирні оклади тощо. До того ж створювалися офіцерські бібліотеки, стали проводитися регулярні заняття з офіцерами, офіцерські збори. Усе це сприяло зменшенню некомплекту й підвищенню освіченості офіцерів. Унаслідок цього з початку 1870-х років у військових частинах Харківського військового округу бойова підготовка солдат стала набувати якісно нового характеру [2, с. 24–27].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підводячи підсумки дослідження, можна констатувати, що проведення в 60–70-х роках XIX ст. в Російській імперії військової реформи та введення військово-окружної системи створило відносну єдність управління військами, ліквідувало зайву централізацію. Протягом 1864–1888 років Харківський військовий округ залишався важливою ланкою військової інфраструктури Російської імперії, де було проведене переозброєння армії та створена вдосконалена системи бойової підготовки військ. Цей період став також особливим періодом і в розвитку інтендантської служби російської армії. Саме за два десятиріччя існування Харківського військового округу окружне інтендантство нагромадило найбагатший досвід з організації та розгортання всіх служб тилового забезпечення російської армії. Саме вивчення цього періоду історії Харківського військового округу дозволяє нам оцінити ефективність роботи інтендантства російської армії, виявити позитивні й негативні сторони в його діяльності, визначити основні види постачання й проаналізувати, у який період забезпечення окремими його видами вдавалося організувати найбільш успішним чином. Отже, реформа інтендантської служби, яка була проведена в часи існування Харківського військового округу, відіграла важливу роль у реорганізації російських збройних сил, у системи їх підготовки, комплектуванні й переозброєнні, що значно сприяло створенню міцних основ обороноздатності Російської імперії протягом другої половини XIX – початку XX ст. У цей період інтендантські

служби російської армії винесли на себе всі тяготи трьох найбільших військових кампаній: російсько-турецької, російсько-японської та Першої світової війни.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аничков В. М. *Военное хозяйство* / В. М. Аничков. – СПб.: Тип. Н. Деноткина, 1860. – 613 с.
2. *Военно-статистическое обозрение Российской империи*. – СПб.: Тип. ген. штаба, 1891. – 409 с.
3. *Военный сборник*. – 1878. – № 32.
4. *Ежегодник России 1902 г.* – СПб.: Изд-во ЦСК МВД, 1903. – 428 с.
5. *Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России* / Н. П. Ерошкин. – М.: Изд-во Высшая школа, 1968 – 368 с.
6. *Журнал совещания окружных интендантских управлений*. – СПб.: Тип В. Кирибаума, 1890. – 102 с.
7. *Зайончковский П. А. Военные реформы 60–70-х годов XIX в. в России* / П. А. Зайончковский. – М.: Изд-во МГУ, 1952 – 375 с.
8. *Российский государственный военно-исторический архив. Ф. 1. – Канцелярия военного министерства.*
9. *Российский государственный военно-исторический архив. Ф. 3. – Канцелярия военного министерства.*
10. *Российский государственный военно-исторический архив. Ф. 1828. – Харьковское окружное интендантское управление.*
11. *Сборник статистических сведений по России*. – СПб.: Тип. ген. штаба, 1890 – 263 с.